

лингвомәдениеттануы, этнолингвистика, салыстырмалы лингвистика хәм басқа да пәнлердің ең зәрүр хәм әхмийетли темаларынан бири болып қалмақта. Бул бағдарда түркий тилшилердің рең лексемаларын салыстырмалы-тарийхый, салыстырмалы, мәдений аспектлерде үйрениўдеги хызметлери үлкен

әхмийетке ийе. Изертлеўлер анализи көп жағынан түркий тиллердің рең аңлатыўы семантикалық структурасының уксаслығын дәлилесе де, айырым түркий халықлар дүнясының тил көринисине синдирилген өзине тән концептуаль өзгешеликлерин кемситпейди.

Әдебиятлар

1. Abdramanova S. Basic Color Terms in the Kazakh Language. SAGE Open. April-June 2017: 1–8. DOI: 10.1177/2158244017714829.
2. Абжапарова М. Д. Значение цветоименований в казахском языке в сравнении с алтайским, татарским, английским и русским языками // Вестн. НГУ. Серия: История, филология. 2018. Т. 17, № 2: Филология. -С. 115–122.
3. Айтқазы С. Түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі материалдар негізінде) (Лингвокультурная природа концепции цвета (на материалах казахского, английского, китайского языков)). Фил. ғ. Ph.D. док. дис. –Алматы: 2011. 324-б.
4. Габышева Л.Л. Пространство и цвет в мифопоэтической картине мира (на материале якутского эпоса олонхо) // Лингвистика и школа – IV. К 90-летию со дня рождения Михаила Викторовича Панова (1920–2001): М-лы Всерос. научно-практ. конференция 1–3 ноября 2010 г. Барнаул, 2010. -С. 174–180.
5. Қайдаров А. Т., Ахтамбердиева З.Т., Омирбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі (Лингвистическое представление цветов). Алматы: «Ана тілі», 1992. 158-б.
6. Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. -М.: «Наука», 1978.
7. Майзина А. Н. Семантическое поле цветообозначений в алтайском языке (в сопоставлении с монгольским языком). Горно-Алтайск, 2008. -С.263.
8. Мамиров А. Сопоставительный анализ колористической лексики в русском и узбекском языках. // Зарубежная лингвистика и лингводидактика. Issue 2 № 1 (2024) / ISSN 2181-3701.
9. Молчанова О. Т. От слов к алтайским топонимам: когнитивный и семантический подходы // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 6. Языкознание. 2007. -С. 309–318.
10. Муратова Р. Т. Цветообозначающая лексика башкирского языка в структурно-семантическом аспекте // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2021. № 3. -С. 122–129.
11. Мусуков Б. А. Лексико-семантические особенности цветообозначающих прилагательных в тюркских языках (на материале карачаево-балкарского языка) // Фундаментальные исследования. 2014. № 5-5. -С. 1121-1126; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34057> (дата обращения: 31.07.2024).
12. Наханова Л. А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках: Дис. ... д-ра филологии. Астана: ЕНУИМ. Л. Н. Гумилева, 2014. -С.185.
13. Саматов К. Лексемы, выражающие ахроматические цвета ак «белый», кара «черный» и боз «серый» в кыргызском языке // Вестник КРСУ. Филологические науки. 2019а. Т. 21. № 1. -С. 97–109.
14. Топоева Л. М. Характеристика человека в устойчивых словосочетаниях с компонентом цветообозначения белый / черный в английском и хакасском языках. // Символ науки. 2018. № 4. -С. 57–60.

РЕЗЮМЕ. Мақола түркий тилларнинг тилшунослиқда нисбатан янги бўлган ранг лингвистикаси соҳасидаги илмий излашнишлари шарҳига бағишланган. Турли умумтүркий катлам тилларидаги ранг-тус билдирувчи лексемалар тадқиқи таҳлили шуни кўрсатдики, түркий тиллардаги ранг-тус билдирувчи лексемаларнинг аксарияти умумий илдишларга эга бўлиб, түркий менталитетни акс эттирувчи қадимий восита ҳисобланади. Шунинг учун түркий тиллардаги таянч ранг белгилари пратурк асосига эга бўлиб, барча түркий тилларда «асосий» ранг номларининг ассоциатив қўлланилишидаги параллелизм кузатилади, бу кўп жиҳатдан сифат-ранг белгиларининг ягона келиб чиқиши билан белгиланади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящается обзору научных исследований лингвистов-тюркологов в относительно новой в языкознании области лингвистики цвета. Анализ исследований цветообозначающих лексем различных языков общетюркского пласта, показал, что большинство цветообозначений в тюркских языках, имея общие корни, являются древним средством отражения тюркской ментальности. Поэтому базовые цветообозначения в тюркских языках имеют пратюркскую основу, и во всех тюркских языках прослеживается параллелизм ассоциативного употребления «основных» цветоименований, что во многом определяется единым происхождением прилагательных-цветообозначений.

SUMMARY. The article is dedicated to the review of linguistic studies conducted by Turkologists in the relatively new field of color linguistics. An analysis of the research on color-designating lexemes in various languages of the Common Turkic group has shown that most color terms in Turkic languages, having common roots, are an ancient means of reflecting Turkic mentality. Therefore, basic color terms in Turkic languages have Proto-Turkic origins, and a parallelism in the associative use of “primary” color names is observed across all Turkic languages, which is largely determined by the common origin of the color-designating adjectives.

NAMANGAN WÁLAYATÍ KENAGAS QARAQALPAQLARÍ

A.A.Prekeeva – filologiya ilmlerinin kandidati, docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: qoraqalpoqlar tarixi, Noʻgʻay Oʻrdasi, Turkiston, koʻchmanchilik, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qoʻqon xonligidagi qoraqalpoqlar, Kenagas qoraqalpoqlari, Kenagas qabilasi, Chigʻanoq qishlogʻi, Sirdaryo boʻyi, ajralgan sheva.

Ключевые слова: история каракалпаков, Ногайская орда, Туркестан, кочевничество, Хивинское ханство, Бухарский эмират, каракалпаки Кокандского ханства, кенагасские каракалпаки, племя Кенагас, кишлак Чыганак, побережье Сырдарьи, изолированный говор.

Key words: history of the Karakalpaks, Nogai Horde, Turkestan, nomadism, Khiva Khanate, Bukhara Emirate, Karakalpaks of the Kokand Khanate, Kenagas Karakalpaks, Kenagas tribe, Chyganak village, Syr Darya coast, isolated dialect.

Qaraqalpaq xalqı hár túrli dáwir qıyınshılıqların basınan ótkergenligi tariyxтан málim.

1598-jılı Noǵay ordasınıń biyi Ormambet biydiń qaytıs bolıwı nátiyjesinde orda qulaydı. Xalıqlar toz-toz bolıp, hárkim hár tárepke kóshiwge májbúr boladı. Usı orda quramında jasap atırǵan qaraqalpaqlar da Túrkiстан tárepke qaray kóshedi. Bul jerge kelip Sır jaǵalawlarında, Sıǵnaq, Jańakent átiraplarına ornalasadı. Degen menen, bul jerlerde de kún-kóris asharshılıq, jawgershilik saldarınan júdá qıyın boladı. 1723-1743-jıllardaǵı qazaq xanlarınıń óz-ara urısı hám juńǵarlardıń basıp alıwı sebepli qaraqalpaqlar jáne bul ata mákanın taslap ketiwge májbúr boladı [1:23]. Bul

jaǵdaylardı Jiyen jırawdıń, «Kórgende bolar kewlim xosh» degen qosıǵınan ańlawımızǵa boladı.

Tawıma pitken shınarım,
Aldıma tutqan minarım,
Dáwirlep shalıp qonarım,
Toǵayım, sennen ayırıldım.
Ashılǵan baǵda anarım,
Elatımnan ayırıldım [2:29].

Usı jawgershilik waqtında qaraqalpaqlar úsh tárepke – Qoqan xanlıǵına, Buxara ámirligine hám Xiywa xanlıǵına qaray kóshedi. Biz usı Qoqan xanlıǵına qaray kóshken, yaǵniy Namangan wálayatı Pop rayonu Kenagas awıl

puxaralar jıyınında jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń házirgi kúndegi jasaw jaǵdayları, tariyxı, sóylew tili máselelerinen maǵlıwmatlar jıynadıq.

Shet el hám jergilikli ilimpazlar óz miynetlerinde Qaraqalpaqstannan sırtta jasaytuǵın qaraqalpaqlar haqqında bir qatar bahalı maǵlıwmatlardı keltirip ótedi. Asirese, bul baǵdarda tariyxshı ilimpaz L.S.Tolstovaniń miynetleri oǵada qunlı, sebebi ilimpaz Fergana oypatın awılma-awıl aralap, qaraqalpaqlardıń kishi etnografiyalıq toparlarınń jasaytuǵın mákanların, tariyxın, úrp-ádet, dástúrlerin ilimiy kózqarastan úyrengen. Eger de, biz joqarı qaraqalpaqlar haqqında maǵlıwmat almaqshı bolsaq L.S.Tolstovaniń miynetlerine júginemiz [3-4]. Bul miynetlerde qaraqalpaqlardıń jasaytuǵın mákanları atpa-at kartaǵa túsirilip kórsetilgen. L.S.Tolstova bul ilimiy izertlew jumsların 1953-jılı tamamlap, ilim kandidatu dárejesin alǵan.

Shet elli hám ózbek ilimpazları Qaraqalpaqstannan sırtta, Ózbekstan aymaǵında jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tili boyınsha maqalalar járiyalǵan [5-6]. Fergana oypatında jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tilin prof. D.S.Nasırov óz miynetinde «bóleklegen sóylesim» dep kórsetedi. D.S.Nasırov bul miynetinde Ferganalı qaraqalpaqlar tiliniń fonetikasına, leksikasına, morfologiyasına toqtap ótedi [7:288].

Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Tariyx, til hám ádebiyatı institutınıń ilimpazları Buxara qaraqalpaqlarınıń tilinen dáslepki folklorlıq hám dialektologiyalıq materiallardı jazıp aladı [8:42-47].

Joqarǵı qaraqalpaqlardıń ishinde milliy sana-sezimın saqlap qalǵan Nawayı wálayatınıń Kenimex rayonında jasaytuǵın qaraqalpaqlar esaplanadı. Olardıń tili ilimiy jaqtan úyrenildi hám ilimde «Kenimexli qaraqalpaqlar sóylesimi» dep dálillendi [9].

Demek, Fergana oypatı qaraqalpaqlarınıń tariyxı, tili boyınsha bunnan bir ásirge shamalas waqıt burınıraq izertlew jumsları júrgizilip, úyrenilgen. Házirgi kúnde Fergana oypatı qaraqalpaqları tili, tariyxı haqqında qanday maǵlıwmatlar bar?

Bul másele boyınsha biziń gezektegi saparımız Namangan wálayatı Pop rayonu Kenagas mákan puqaralar jıyınına, yaǵnıy qaraqalpaqlar jasaytuǵın orınlarǵa boldı. Bul awıl Sırdarıyanıń jaǵasına qonıslasqan eken. Atıraptıń bári –kóklemzarlıq, diyqanshılıq, baǵshılıq. Kenagas MPJ rayon orayına 20-25 km uzalıqta jaylasqan.

Namangan wálayatı Pop rayonınıń Kenagas awıl puqaralar jıyınında xalıqtıń sanı 4328 adam bolıp, onda 1017 xojalıq jasaydı, kóshe kesiminde 11 kóshe bar. Usı xalıqtıń 97 payız kelip shıǵıwı keneges urıwınan tarqalǵan qaraqalpaq milletine tiyisli. Sır boyınnan tap Aqırdan Narın, Haqlabadqa shekem qaraqalpaq milletinen tarqalǵan xalıq jasaydı. Olar házirgi kúnde, tiykarınan, diyqanshılıq, palızshılıq, sharwashılıq, sonıń menen birge, ıssıxanalarda pomidor, qıyar, gül nállerin jetistiriw menen shuǵıllanadı. Ózlerin jumıs penen bántlegen. Hár biriniń úy aldı qıytaq jerlerinde baǵ, palız ónimleri egilgen. Hár bir xojalıq mal, qoy, tawıq saqlaydı. Ata-babalarımız hár qıylı dáwirlerdegi qıyınshılıqlar sebepli usı mákanlarǵa qonıs basqan. Bizlerdiń bul jerlerge kelip qalǵanımızǵa da 7-8 ataǵa aylanǵan bolıwı kerek. Xalqımız tınısh, awızbırsnilikli, ózleriniń miyeti arqasında abadan jasap kelmekte. (Maǵlıwmat beriwshi: Maxmudov Rasul Akbarovich, Kenagas mákan puxaralar jıyınıń baslıǵı 1966-jıl, joqarı maǵlıwmatlı).

Kenagas qishlaǵımızdıń tariyxına keletuǵın bolsaq, káttálarǵan esitiwimizshe (Qoqan xanlığı 1712-jıllarda shólkemlestirilgen bolsa), qaraqalpaqlar Qızılorda tárepten kóshkende, Sırdarıya boylap bir topar xalıq usı Qoqan xanlığına kelip, xanlıqtan qolay jay soragan eken. Qoqan xanlığı olarǵa Ganjirawan degan jaydı bergen, biraq xalıq sharwadar hám balıqshılıq penen shuǵıllanatuǵın bolǵanlıqtan, dáyra boylarınan, otlaqlı jerlerden soragan.

Xan awıllasları menen birge kelgen xalıqqa usı jaylardı bergen eken. Qaraqalpaqlar da bolıńıp-bolıńıp Sır boyına jaylasqan. Usı jerge esitiwimiz boyınsha úsh aǵa-ını Jambay, Tınbay, Mınbay usı qishlaqqa qonıs basqan. Waqtıń ótiwi menen Jambay bir sebepler menen basqa jayǵa kóship ketken, – deydi. Usı Kenagas xalıq eki aǵa-ından tarqan dep esitkenbiz. Kenagas xalıq haqqında ozim hám bir qansha maǵlıwmatlar jıynap edim. Bul jerdegi xalıq tariyxı menen qaraqalpaqlardıń birlesip ketiwi sebebinen házirgi kúnde túr dúzilisińiń júdá uqsaslıǵı bar, degen menen jergilikli xalıq penen aralasıwı nátiyjesinde az da bolsa ózgeris te ushırasadı. Bul jerde qaraqalpaqlardıń tek kenagas urıwı emes, nayman urıwı da bar, olardıń da túr dúzilisi bizlerdiń túrlerimizge usaydı. Pop rayonında Qaraqalpaq degen jay bar, (Gúlbaǵ degen aymaqa jaqın) buerlerde de qaraqalpaqlar jasaydı. Men urıwınıń tariyxı boyınsha ózim de qızıǵaman. Kenagas urıwı boyınsha maǵlıwmatlarda Fergana oypatınıń Dańǵara tumanında (kungan) qasında Qaraqalpaq degen jay bar, Buvayda tumanında, Ush kópriq tumanında káttá Kenagas, kishi Kenagas degen qishlaqları bar. Namangan wálayatınıń ózinde de tórt-bes Kenagas degan qishlaqlarımız bar.

Kenagas urıwı tek Fergana oypatı emes, al Buxara hám Samarqandta, Sháhrisábizde de júdá kóp qaraqalpaq urıwları tarqalǵan eken. Buǵan qosımsha retinde Berdaqıń «Shejire» [10] shıǵarmasında Xalqım kóshti Sháhrisábizge, Dáriya quyar kók teńizge» degen qatarlardan haqıyqatında da, Sháhrisábizge barganımda kenegesler jasaytuǵın, olar menen sóyleskenimdi, Samarqandtaǵı qaraqalpaqlar haqqında prof. K.Mámбетovtıń miynetlerinde qaraqalpaqlardıń keneges urıwınan shıqqan Ibirayım biydiń Samarqandtı qolǵa alǵanın, biylik dárejesinde el basqarǵanı ayılǵanı haqqında maǵlıwmat berdim [11:97].

Bunnan úsh ásir aldın qaraqalpaqlardıń urıwları qıpshaq, nayman, kenagas qongirat urıwlarınıń bolıńıp ketkenligi haqqında ustazlarımızdıń sabaqlarınan, kitaplardan maǵlıwmat alǵanbiz. Bul xalıqtıń turmısı, jasaw tárizi sharwashılıq penen shuǵıllanǵan, jerler ózlestirilmegeń dáwirde keń jaylawlar, sharwashılıqqa qolay bolǵan. Sonday-aq, xalqımız balıqshılıq penen de, hátteki, sovet dáwiri shólkemlestirilgenge shekem de, házirgi kúnde de balıqshılıq tarawı menen shuǵıllanadı. Aral boyında jasawshı xalıqlardıń tariyxında balıq awlap, onı quritıp, Jipek jolı arqalı Arabstan, Vizantiyaǵa shekem jiberip otırǵanı haqqında maǵlıwmatlardı bilemiz. (Maǵlıwmat beriwshi: Rustamov Ismayıljan, 1980-jıl, 24 mekteptiń tariyx páni oqıtıwshısı).

Bul jerdiń sóylew tilin Pop tumanınıń xalqınıń tiline salıstırǵanda ózgeshelew, parqı bar, biraq biz hám usı jerdiń tiline maslasıp atırımız. Úsh jıl boldı bul mektepte islep atırǵanıma, sonnan bolsa kerek, úyrenip kettim, degen menen, ózgeshelik seziledi. Men oqıwshılarıma bilay deymen: Ózbekstanda neshe wálayat bolsa, sonsha sheva bar, neshe tuman bolsa, sonsha sheva, nesha qishlaq bolsa sonsha sheva bar. Haqıyqatında da, sonday. Kenagaslılar tilinde de usı ózgeshelikti seziwimizge boladı. (Maǵlıwmat beriwshi: Bórieva Shayda, 1976-jılı Pop rayonında tuwılǵan, ózbek tili hám ádebiyatı páni oqıtıwshısı, milleti – ózbek).

Men Kenagas MFY da hayal-qızlar bóliminiń baslıǵıman. Bul MFY da jasawshı xalıqtıń hámmeı – deyarlı qaraqalpaqlar. Sebebi ata-babalarımız qaraqalpaq bolǵanı ushın biz hám qaraqalpaqpız, lekin pasportımızǵa ózbek dep jazılǵan. Oyaq-buyaqtan kelgen tájik milletinen kelinimiz bar. Kenagas qishlaǵımızda suw mol, diyqanshılıqlar jaqsı. Aymaǵımız diyqanshılıqqa qanıgelestirilgen. Paxta jetistiretuǵın fermerlerimizdiń sanı segizge jetken. Pilleshilikte de tabısları jaqsı. Qawın, ǵarbız, buǵday, másh, lawiya egedi. Diyqanlarımız buǵdaydan keyin atızlarǵa másh egip aladı. Mal, tawıq, úyrek, ara-tura qoy baǵadı. Sonday-aq, mámleketimiz bergen imkaniyatlardan xalqımız ónimli paydalanbaqta.

Aukcionnan egislik jerlerdi utip alıp, diyqanshılıǵın jáne de bayıtpaqta. Biziń adamlar jer menen isleskendi júdá jaqsı kóredi, jerge toymaydı. Xojalıǵına mol dáramattıń kópshilik bólegi jerden, diyqanshılıqtan keledi. Xalıqımız júdá miynetkesh, eger tın bolmaǵanda uyqılamas edi, qarańǵı tússe de, atızlarǵa suw quyadı, dári sebedi, tinbaydı. Olar usı dáramatlardan toy qıladı. Biziń aymaǵımızda mámleketlik mákeme, kárxanalar joq, lekin narásmiy bar. Házir hayallar tańǵı tórtte shıǵıp ketedi. Paxta otaq qıladı, chekanka teredi, máshlerdi birleydi. Qayaqta qanday is bolsa da, bir brigada bolıp isley beredi. Besten segizge deyin seksen mın miynet haqısın aladı.

Meniń esitiwim boyınsha, qaraqalpaqlar usı dáryanıń boylarına ekew-úshew bolıp, bólinip-bólinip kelip ornalasqan eken. Dáyradan suw iship, jer ashıp, diyqanshılıq qılıp, mal, tawıq baǵıp, balıq awlap, tirikshilik qılǵan. Sırdáyradan meniń qaynenam suw tasıǵan. Dáryanıń uzaqlıǵı hár qıylı qıshlaǵımızǵa, bir jayları 1km bolsa, bir jayları – 1,5 km. Burın dárya katta bolıp úyimizdiń aldınan aǵıp ótedi eken. Házir júdá ishkarida qap ketken. Káttálár buringı dáryanıń bir bólegi qaldı, – dep aytadı. Házirde Chiganaq, Hayman, Gulbaǵ, Qalǵandáyra, Jamashoy, Mamaxan, Mıńbulaqlıqlar barlıǵı qaraqalpaqlar, dáriyanıń boyına kelip ornalasqan eken. Házirde bul jerde de qaraqalpaqlar jasaydı. Qáyinatatamnan úsh atadan tarqalǵanın esittim, buyerdegi qaraqalpaqlardıń. Haslında, usı kenagaslıklár bári qarındash urıǵ eken, úsh atadan tarqalǵan. Dayranıń arjaǵınan kelgenler sál shatısıp aralasıp ketip atır.

Men ózim 1968-jılı tuwılǵanman, Pop tumanı Shıǵanaq qıshlaǵında, Shıǵanaqta da qaraqalpaqlar jasaydı, dáryanıń boyınıń bári – qaraqalpaqlar. Kenagasga kelin bolıp túskenmen. Úsh uǵılım bar, úsh kelinim bar, ekewin qaraqalpaqtan alǵanman, birewin Poptan, sartlardan aldım.

Qıshlaǵımızda bir mektep hám onıń shetki awılımızda filialı bar. Bul mektepte 882 oqıwshı bilim almaqta. Sonday-aq, mámleketlik balalar baqshası bolıp, onda 120 bala tárbiyalanıp atır. 4328 puqara qıshlaǵımızda jasaytuǵın bolsa, sonnan 2104 puqara – hayal-qızlar, otız jastan ótkeni – 792, jaslarımız 980 di quraydı. Usı xalıqqa medicinalıq xızmet kórsetetuǵın kúndizgi punktımız bar. Sharayatları júdá jaqsı.

Qıshlaǵımız xalıqı Ğurımsarayǵa barıp bazar qıladı. Kenagasga 6 km uzaqlıqta. Bazarǵa dayradan aspa kópır ya qayıqlar arqalı ótemiz. Payshanba kúni Ğurımsarayda júdá káttá bazar boladı. Xalıq lawiya-máshin, súzbe-qatıǵın, badam- yangaın satıp, ózine kerekli nárselerin ap qaytadı. Özimniń ata jurtım Chiganaq boǵan, káttátamniń aytıwı boyınsha, olar haqıyqıy qaraqalpaq bolǵan. Óz dáwirinde qaraqalpaqlardıń qanday úrp-adet, dástúrleri bolsa hámmeisin islegen. Qaraqalpaqlar tuwrı sózli, bir-birine miyriman, miynetkesh, aqkókirek xalıq dep maqtanısh etetuǵın edi. Atamlarda júdá qaraqalpaqshılıq belgiler saqlanǵan edi. «j» menen gápláshár edi, máselen, jılan, jol, jur dep aytar edi. Házirgi kúnde ádebiy tildin tásiiri kúshli, biz atalarımızdın tilinde sóylespeymiz. Bizlerdiń pasportımızda ózbek jazılǵan. Qaraqalpaq dep jazılǵanlarda bar edi qıshlaǵımızda, kópshiligi ótip ketti dá. (Maǵlıwmat beriwshi: Rano Xajimuradova, 1968-jıl, Shıǵanaqta tuwılǵan).

Qıshlaǵımızdın ataması da Kenagas, Nayman urıw ataması menen ataladı, kelip shıǵıwımız qaraqalpaqlardıń urıwlarına barıp taqaladı. Atalarımız dáyra boylarına kelip ornalasqan dáwirde bul jerlerde shól-biyaban bolǵan. Usı jaylardı ózlestirip, diyqanshılıq etken, mal saqlaǵan, otırıqshı bolıp jasap qalǵan. (Maǵlıwmat beriwshi: Maxmudova Mashxura, muǵallım, 1985-jıl).

Men usı Kenagas qıshlaǵında 1953-jılı tuwılǵanman. Kenagas urıwı qaraqalpaqlarǵa barıp taqaladı, atalarımız qaraqalpaq bolǵan. Jawgershilik sebepli babalarımız usı jaylarǵa qonıs basqan. Bul jerge úsh ata, Jambay, Timbay, Qalbay kelgen deydi. Jambaydın hayalı ólip, ol Samarqand

tárepke kóship ketken degen áńgimeler bar. Qalbaydın uǵılları Nurbay, Dosbay, Xalmurat biziń atalarımız bolıp, solardan tarqalǵanbız. Házir bizdi ózbek deydi, haslımız – qaraqalpaq. Bizlerdiń ata jurtımız – Qaraqalpaqstan, bunı tán alamız, tilimiz Namangan, Fergana, Tashkent tilleri menen shatısıp ketken. Burın sizlerge usap gapırar edik, onnan ózgerip ketken. Meniń nebaralarım jeti atasın biledi, olarǵa úyretip qoyıppan. Jeti atanı biliw, bul – tariyxındı biliw. Hár bir insan jeti atasın biliwi kerek. (Maǵlıwmat beriwshi: Bulturov Nazar, 1953-jıl, Kenagas qıshlaǵı).

Meniń atım – Bulturova Xalima. 1938-jılı awgust ayında tuwılǵanman. 4-klasstı usı Kenagastaǵı mektepte oqıdım, keyin Naymandaǵı mektepte 7-klasstı bitirdim. Jetini bitirip qolqozǵa jumısqa kirdim. Meniń atam birgadir boǵan. Atamniń aldına barıp ketmán shawar edim, paxta menen ómirimiz ótti. Paxtanı yagana qılamız, shapamız, teramız. Urısh dáwirinde men kishkene edim, urishtan keyingi dáwirler qıyın boldı. Júwari, tariq, kunaqlardı túyip awqat qılar edik. Shalını kóp ekmas edi, endi egip atır shalını. Ol waqıtları júwarińı túyip, qazanǵa pisirer edik. Júwarińı quwırıp, kelige túyip talqan qılıp, shakar salıp sútke salıp ishar edik. Biz asharslılıqtı kóp kórgeńbiz. Kurusheb dáwirinde asharslılıq, qıynshılıq boldı, júwari, tariqqa qaldıq. Tariqtı qaynatıp, qazanda quwırıp, kelidá qapınan ajıratıp, sókti qawın qaqıǵa qoshıp túyip, domalaq qılıp berar idi. Un joq, qara nan jedik. Sonnan buǵday egip, sol buǵdaydı yargashaqqa salıp un qılar edik.

–Yargashaq degen ne ol?

–Eki úlken tas, sonı otırıp alıp aylanıramız, eki tas arasınan un shıǵar dı, yargashaqta tartılǵan unnan hárkúni nan qıladık. Biz Nurbaydan tarqalǵanbız. Oyaqtan Timbay, Qalbaylar kegen eken. Timbay bizde qaǵan eken. Timbaydın tórt ulı boǵan, Qıdırbay, Nurbay, Qanbay, Jambay. Qanbaydan páski máhálledegiler tarqalǵan. Meniń ózim Qaraqalpaqqa barıp kórmegeńmen, lekin qızım bardı, júdá uzad, snólde 12 saat júrdik. Qaraqalpaq penen Xórezm bir shekkadá ekan dep keldi, qızım. (Maǵlıwmat beriwshi: Bulturova Xalima, 1938-jıl, Kenagas qıshlaǵı).

1980-jılı 24-fevralda Ózbekstan Oliy sobetine 780-Xalqabad saylaw okurginen deputat bolıp saylandım. Elimiz ushın isledik qo.

Araldı telebizordan kóremiz, júdá ashınamız, bu paraqodlar qábiri dep aytı. Suw bosa, tirikshilik boladı. Araldın túbine saksawıllar egip atır ekan, buǵan da shukur qılamız. (Maǵlıwmat beriwshi: Bulturova Toqsulıw, 1950-jıl, maǵlıwmatı orta, Kenagas).

Men Bulturova Tamara 1958-jılı Mıńbulaq tumanı eski Nayman qıshlaǵında tuwılǵanman, Kenagasǵa kelin bop túskenmen. Meniń anam Jamashoydan. Atam qaraqalpaq bolǵan, biz hám qaraqalpaqız, lekin pasportqa ózbek jazılǵan. Qaraqalpaqstan haqqında kórsetiw bolsa dıqqat penen kóremiz. Asirese, sizlerdiń kinolarıńız bar ǵo anaw, sonı júdá jaqsı kóremiz.

Kenagas qaraqalpaqları ózleriniń kelip shıǵıw tariyxın, urıwların jaqsı biledi. Ótken ásirimizde jasap ótken qariyalardıń tili saqlanǵanlıǵın, ataları qaraqalpaqsha sóylesetuǵın, hátteki, olardıń pasportına da qaraqalpaq dep jazılǵanı haqqında maǵlıwmatqa iye boldıq. Degen menen, keyingi áwladtıń barlıǵınıń pasportların ózbek dep alǵan. Tilleri de ádebiy tildin tásirinde ózgergen, biraq hátteki, rayon orayına bargannıń ózinde de kenegeshler tilindegi ózgesheliklerdi rayon xalıq setezuǵının aytadı. Jası úlken awladtıń tilinde qaraqalpaqshılıq belgiler eleǵe shekem az bolsa da, bar ekenin bayqadıq. Máselen, baana-baǵana, buǵday-biyday, tariq-tari, men-men, sen-sen, (Pop xalıq mán, sán dep sóyleydi.) jılan-jılan, jur-júr, jeysanmi- jeysen be, jenga-jengasha-jeńge, baldız(qayın singil)-baldız, bikach-biykesh, buvak-bóbek, jezda-jezde, asha tavur-(asa)júdá táwir, qoxmoq-qaqpaq, chiganaq-shıǵanaq, jańǵı-jańǵı sıyaqlı sózler házirgi waqıtta da jasiülkenlerdiń tilinde qollanladı. Sonday-aq, sol átirapdaǵı jer-suw atamaların qarastırǵanımızda, Keneges, Nayman,

Jamashoy (Jamansha) qaraqalpaq urıw atamalarına qoyılğanlıǵı, Shıǵanaq degen jer atamasın da qaraqalpaqsha atap, bul sóz sol dáwirlerden házirge shekem jetip kelgenliginiń guwası boldıq. Sebebi bul sózdiń mánisin soragımızda maǵan ózbek tilindegi tirsak dep, qolın qayırıp mına jer dep shıǵanaǵın kórsetti hám dáriyanıń qayırılǵan jerinde jasaytuǵın qıshlaq bolǵan soń usılay atagan dep túsindirdi.

Namangan wálayatı Pop rayonu Kenagas qaraqalpaqlarınıń jasaw jaǵdayları, tariyxı, soylew tilil máselelerine dúqqat-itibarımızdı qaratqanımızda tómendegishe juwmaqqa keldik.

Tildiń leksika tarawı – tez ózgerip otıratuǵın taraw. Keneges qaraqalpaqlarınıń qaraqalpaq xalqınan bóleklenip,

bul jerlerge mákan basqanına da 300 jılǵa shamalas waqıt bolǵan. Tiliniń ózgeriwi – tábiyiy qubılıs. Olar bilimdi mektepte ózbek tilinde alǵan. Házirgi kúńge shekem qaraqalpaqlar menen ǵalaba xabar quralları, kitap, gazeta-jurnallar arqalı da heshqanday baylanıs bolmaǵan. Sonıń sebebinen tili ózgerip ketken. Degen menen, úlken jastaǵı adamlardıń sóylew tilinde, sol dialektiń fonetikasında qaraqalpaq tiline tán, ó, ı, ú, ń seslerin aytıw, «j» menen sóylew jaǵdayları ushırasadı. Xalıqtıń antropologiyalıq túrleri de saqlanǵan. Sebebi olar basqa milletlerden qız almaǵan, qız da bermegen. Enqi-endi aralasıp atırǵanı haqqında maǵlıwmat berdi. Joqarı qaraqalpaqlardıń tilin úyrenip ilimge qosıw – qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń sheshimin kútip turgan wazıypalarınin biri.

Ádebiyatlar

1. Kamalov S. Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwi hám onıń mámleketshiligi tariyxınan. ÓZRIAQQB Xabarshısı. –Nókis, 2001.
2. Jiyen jıraw. Posqan el. Shıǵarmalar jıynadı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
3. Tolstova L. S. Joqarǵı qaraqalpaqlar. –Nókis: «Bilim», 2021.
4. Tolstova L. S. Karakalpaki Ferganskoy dolini. Karakalpakskoe gosudarstvennoe izdatelstvo. – Nukus: 1959.
5. Ibragimov T. Qoraqalpoq shevasining bazi bir xususiyatlari // Sb. Til problemalari, son II. – Toshkent: 1935.
6. Reshetov V. V. Nekotorie zamechaniya o karakalpakax Tashkentskogo oazisa i ix yazıke // Byulleten AN UzSSR. –Tashkent: 1947, № 3.
7. Nasırov D. S. Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazıka i ego dialektnaya sistema. –Nukus-Kazan, Karakalpakstan: 1976.
8. Xamidov U. Buxara qaraqalpaqlarınıń tili boyınsha baqlawlar// Vestnik KK FAN, UzSSR. –Nukus, 1964, №3.
9. Prekeeva A. Konimex qoraqalpoqlari shevasi. Filol. fan. nom. diss. avtoref. – Nukus, 2012.
10. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: 1988.
11. Mambetov K. Qaraqalpaqlar tariyxı (Ilimiy izertlew). –Nókis: 1993.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqola Namangan viloyati Pop tumanidagi «Kenagas» qishloq fuqarolar yigʻinida yashovchi qoraqalpoqlarning kundalik hayoti, tarixi va shevasi masalalariga bagʻishlangan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам быта, истории и говору каракалпаков, живущих в сельском сходе граждан «Кенегес» Папского района Наманганской области.

SUMMARY. This article is devoted to the issues of everyday life, history and dialect of the Karakalpak living in the rural assembly of citizens «Kenagas» of the Pap district of the Namangan region.

SH.SEYITOV ROMANLARINDA METAFORALIQ SÚWRETLEWDIŇ AYÍRIM USÍLLARI

G.P.Sadenova – *assistent oqıtwshı*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: poetika, baddiy matn, metafora, uslub, ekspressiya, zoomorf, antropomorf, fitomorf, kosmomorf, teomorf, biomorf, antropotsentrizm.

Ключевые слова: поэтика, художественный текст, метафора, стиль, экспрессия, зооморф, антропоморф, фитоморф, космо-морф, теоморф, биоморф, антропоцентризм.

Key words: poetics, literary text, metaphor, style, expression, zoomorph, anthropomorph, phytomorph, cosmomorph, theomorph, bi-omorph, anthropocentrism.

Metafora - tildiń rawajlanıwında hám informaciyanı ekspressiv túrde jetkerip beriw imkaniyatlarınıń keńeyiwinde áhmiyetli elementlerdiń biri bolıp esaplanadı. Ásirese, metaforalar tilde sinonimiyalıq birliklerdiń payda bolıwına, jańa mánili sóz boyawlarınıń kelip shıǵıwına, polisemiyanıń payda bolıwına, emocional-ekspressiv leksikanıń rawajlanıwına, sóz mánileriniń bayıwına xızmet etedi.

Óz ara sóylesiw, pikir alısıw dawamında tınlawshıǵa waqıya-hadiyseler haqqında, maǵlıwmat beriwde metaforalardıń ornı ayırıqsha. Ásirese, bul kórkem tekste yamasa poeziyada avtorıń oyın tásirli hám obrazlı jetkeriwde áhmiyetli.

Metaforanı oylaw procesi menen tikkeley baylanıslı halda úyreniw 20 ásirdeń 20-jıllarınan baslanadı. Rus alımı A.Potebnya metaforiyalıq – tildiń ápiwayı belgileriniń biri dep, hár qanday sózdi obraz dep qabıl etiwdi usınadı. Kópshilik alımlar metaforanıń payda bolıwın mifologiyalıq oylaw menen baylanıstradı. Atap aytatuǵın bolsaq, nemis filosofı E.Kassirer mif, til hám dóretiwshilikniń kelip shıǵıwın ruwxǵa baylanıstradı hám olardı bir-birinen ajratıp úyreniwge bolmaydı degen pikirlerdi aytadı [1,5]. Mifologiyalıq oylawdıń joǵalıp barıwına sebep sózlerdiń abstrakt mánileriniń payda bolıwında dep esaplaydı. Bunday pikirler alım O.Freydenbergtiń de izertlewlerinde ushırasadı yaǵnıy ol bunı miflarǵa isenimniń kemeyiwinde emes, obrazlı oylawdaǵı strukturalıq ózgerislerge baylanıslı dep, mifologiyalıq oylawdıń ornına metaforalıq oylawdıń

payda bolıwın adam sanasınıń rawajlanıwı menen baylanıslı dep túsindiredi.

Til biliminde metaforalardı hár túrli baǵdarda izertlegen alımlar (E.M.Vereshagin, D.B.Gudkov, İ.V.Zaxarenko, R.F.İlyasov, V.İ.Karasik, N.N.Kirillova, M.L.Kovshova, M.M.Kopilenko, V.G.Kostomarov, P.L.Korobka, V.V.Krasnix, F.A.Litvin, V.A.Maslova, Yu.E.Proxorov, V.N.Teliya hám b.) tek ǵana sózdiń semantikalıq dúzilisin úyreniwge emes, olardıń jańlı sóylew barısında óz ara qarım-qatnasqa túsiw múnásibetlerini ayırıqsha dıqqat awdaradı.

Kórkem teksttiń tilin izertlewdiń ayırıqsha usılların usınǵan ózbek alımı M.Yoldoshev metaforanıń eki tiykarǵı túrin ajratıp úyreniw lazım dep keltiredi. Olar: lingvistikalıq metafora hám jeke avtorlıq metaforalar [2:151]. Poetikalıq tildiń leksikası izertlewshi alım B.Umurqulov ta óz miynetlerinde metaforanı eki túrge ajratıp úyrenen: til metaforası hám poetikalıq metafora [3:153]. Al, qaraqalpaq tilinde metaforalarda arnawlı izertlegen alım E.Allanazarov óziniń miynetlerinde metaforalardıń stillik qollanıwına qaray olardı bimeshe toparlarǵa bólip úyrenen [4:33].

Sunday-aq, metaforalardıń jasalıw usıllarına qaray birqansha anıq klassifikaciyanı izertlewshi A.Xojamqulov usınadı hám onıń tómendegi túrlerin atap kórsetti:

1. **Antropomorf metafora.** Bul insan ham oǵan tiyisli bolǵan (dene músheleri, kiyimi) predmetlerdiń ataması tiykarında payda bolǵan metaforalar.